

Wymiar sprawiedliwości przyjazny dziecku – opinie i doświadczenia dzieci i specjalistów

Podsumowanie

W Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej zawarto prawa, które mają szczególne znaczenie w kontekście praw dzieci w postępowaniu sądowym; do najważniejszych należą: zasada godności człowieka (art. 1), zakaz tortur i niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania (art. 4), prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego (art. 6), poszanowanie życia prywatnego i rodzinnego (art. 7), ochrona danych osobowych (art. 8), niedyskryminacja (art. 21), prawa dziecka (art. 24) oraz prawo do skutecznego środka prawnego (art. 47).

Skuteczny udział dzieci w postępowaniach sądowych ma zasadnicze znaczenie dla poprawy funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Europejskie i międzynarodowe instrumenty ochrony praw człowieka uznają znaczenie udziału dzieci. Zobowiązują państwa członkowskie Unii Europejskiej (UE) do zapewnienia, że wszystkie działania, które dotyczą dzieci, są zgodne z ich najlepszym interesem. Pomimo to podejście do dzieci w różnych systemach wymiaru sprawiedliwości w UE nadal budzi obawy.

Komisja Europejska wspiera na różne sposoby wysiłki podejmowane w celu uczynienia wymiaru sprawiedliwości bardziej przyjaznym dzieciom. Przyjazny dzieciom wymiar sprawiedliwości jest jednym z priorytetów Agendy UE na rzecz praw dziecka (2011–2014), w której przedstawiono kilka propozycji dotyczących wzmocnienia gwarancji proceduralnych, analizy prawodawstwa i polityk w UE-28, a także wspierania państw członkowskich UE w ich staraniach na rzecz zapewnienia

dzieciom lepszej ochrony. W nawiązaniu do sprawozdania w sprawie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom, które w 2015 r. opublikowała Europejska Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej (FRA), Komisja wydała założenia polityki dotyczące uczestnictwa dzieci w postępowaniach sądowych w sprawach karnych, cywilnych i administracyjnych w 28 państwach członkowskich UE. Komisja zobowiązała się również do rozpowszechniania *Wytycznych dotyczących wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom*, opracowanych przez Radę Europy w 2010 r., ze szczególnym naciskiem na prawo dziecka do bycia wysłuchanym, prawo do informacji, ochrony i niedyskryminacji, a także zasadę działania w najlepszym interesie dziecka.

We współpracy z Komisją Europejską FRA zgromadziła i przeanalizowała dane, aby ocenić, w jakim zakresie praw tych przestrzega się w praktyce. Dokonano tego na podstawie wywiadów ze specjalistami i dziećmi, które brały udział w postępowaniach sądowych. Pierwsze sprawozdanie FRA z 2015 r., w którym przedstawiono wyniki badań, koncentrowało się na opiniach specjalistów.

Niniejsze podsumowanie zawiera główne ustalenia i wnioski z drugiego sprawozdania. Przedstawiono w nim punkt widzenia dzieci, ich poglądy na temat czynników, które uniemożliwiają im pełny udział w postępowaniach, oraz działań, które można podjąć, by przezwyciężyć te bariery. Podobnie jak w przypadku pierwszej publikacji, autorzy podkreślają, iż nadal pozostaje wiele do zrobienia, aby wymiar sprawiedliwości w całej UE uczynić prawdziwie przyjaznym dzieciom.

Gromadzenie danych i ich zakres

W Agencji UE na rzecz praw dziecka Komisja Europejska zwraca uwagę na to, że brak wiarygodnych i porównywalnych danych utrudnia proces opracowywania i wdrażania strategii opartych na dowodach. Aby rozwiązać ten problem, Komisja Europejska i FRA postanowiły wykorzystać rezultaty prac, które już przeprowadzono w tym obszarze. Skoordinowany i systematyczny proces gromadzenia danych obejmował wskaźniki dotyczące praw dziecka opracowane przez FRA w 2010 r. i uzupełnione w 2012 r. kwestiami związanymi z wymiarem sprawiedliwości w sprawach rodzinnych. Wskaźniki są zgodne z opracowanym przez Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Praw Człowieka (OHCHR) modelem opartym na prawach i służą do pomiaru:

- zobowiązań podmiotów odpowiedzialnych (wskaźniki strukturalne);
- wysiłków (wskaźniki procesu) podejmowanych w celu zapewnienia zgodności z ustanowionymi standardami;
- rezultatów (wskaźniki wyniku).

Aby uzyskać szczegółowy obraz sytuacji, FRA przeprowadziła badania w terenie w formie wywiadów w 10 państwach członkowskich UE dobranych pod kątem zróżnicowania systemów sądowych i praktyk w zakresie udziału dzieci w postępowaniach przed organami wymiaru sprawiedliwości. Znalazły się wśród nich: Bułgaria, Chorwacja, Estonia, Francja, Hiszpania, Niemcy, Polska, Rumunia i Zjednoczone Królestwo.

Pierwszy etap prac FRA, zaprezentowany w sprawozdaniu głównym i podsumowaniu, odzwierciedlał punkt widzenia i opinie specjalistów. Sprawozdanie zatytułowane *Wymiar sprawiedliwości przyjazny dziecku – opinie i doświadczenia specjalistów w zakresie udziału dzieci w postępowaniach sądowych w sprawach cywilnych i karnych w dziesięciu państwach członkowskich UE* opracowano na podstawie odpowiedzi udzielonych przez 570 sędziów, prokuratorów, adwokatów, pracowników sądów, psychologów, pracowników socjalnych i policjantów, którzy w swojej codziennej pracy mają styczność z dziećmi w ramach postępowań karnych i cywilnych.

W drugiej części przedstawiono opinie dzieci. Opracowano ją na podstawie odpowiedzi udzielonych przez 392 dzieci, które brały udział w postępowaniach sądowych w charakterze poszkodowanych, świadków lub stron, głównie w sprawach dotyczących wykorzystywania seksualnego, przemocy domowej, zaniedbania i opieki. W badaniu nie wzięły udziału dzieci uczestniczące w postępowaniach karnych w charakterze podejrzanych lub oskarżonych.

Prace FRA w tym obszarze zapewniły możliwość uzupełnienia pierwotnego zbioru wskaźników procesu i rezultatu o dane jakościowe zgromadzone w 10 państwach członkowskich UE. Opinie FRA dotyczące wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom, przedstawione w niniejszym podsumowaniu, oparte są na analizie wywiadów ze specjalistami i z dziećmi.

Badanie to wpisuje się w prowadzone przez FRA działania dotyczące praw dziecka, które stanowią centralny obszar zainteresowania Agencji. Przedstawiono je w wieloletnich ramach pracy FRA, a ich odzwierciedleniem jest opracowywanie wskaźników dotyczących praw dziecka i gromadzenie danych dotyczących dzieci, które z racji swojej sytuacji wymagają szczególnej opieki, tj. ofiar handlu ludźmi, dzieci oddzielonych od swoich rodzin, ubiegających się o azyl, kobiet, które były ofiarami przemocy w dzieciństwie, a także dzieci niepełnosprawnych będących ofiarami przemocy. Jest to również związane z pracą FRA w zakresie dostępu poszkodowanych do wymiaru sprawiedliwości oraz wsparcia.

Równolegle Komisja Europejska gromadzi dane statystyczne i informacje we wszystkich państwach członkowskich UE, w których takie dane są dostępne, na temat udziału dzieci w postępowaniach sądowych w sprawach cywilnych, administracyjnych i karnych. Dane dotyczą ustawodawstwa i polityk obowiązujących na dzień 1 czerwca 2012 r. W 2015 r. opublikowano założenia polityki, w których w zwięzły sposób przedstawiono wyniki i zalecenia dla państw członkowskich.

Najważniejsze ustalenia i porady oparte na dowodach

Wprowadzenie szczególnych środków w celu uczynienia procedur sądowych bardziej „przyjaznymi dzieciom” ułatwia tym ostatnim dostęp do wymiaru sprawiedliwości i skuteczne uczestnictwo w postępowaniach sądowych, a przez to pozwala uniknąć sytuacji, w których prawa dzieci biorących udział w postępowaniach są ograniczane lub naruszane.

Biorący udział w badaniu specjaliści podkreślali potrzebę wprowadzenia jasnych i spójnych norm dla wszystkich osób zawodowo związanych z wymiarem sprawiedliwości oraz systematyczne monitorowanie ich wdrażania. Wyniki badania z udziałem dzieci potwierdzają powyższy wniosek. Z ich punktu widzenia to zachowanie i postępowanie pracowników wymiaru sprawiedliwości ma kluczowe znaczenie dla uczynienia postępowania sądowego przyjaznym dzieciom, a także zapewnienia tym ostatnim poczucia bezpieczeństwa i komfortu. Dzieci uważają, że są traktowane sprawiedliwie i zgodnie z ich najlepszym interesem, kiedy czują, że podchodzi się do nich z szacunkiem, otwartością i przyjaźnią, że słucha się tego, co mają do powiedzenia, i uwzględnia ich opinie. Dzieci oceniają wyżej kontakty z osobami, które przeprowadzają przesłuchania w miejscach przyjaznych dzieciom i przekazują im zrozumiałe informacje dostosowane do ich wieku. Waga, jaką dzieci przypisują podejściu specjalistów do nich, wskazuje na potrzebę opracowania jasnych wytycznych i praktycznych szkoleń dla wszystkich osób mających kontakt z dziećmi w kontekście postępowań sądowych.

Przeprowadzający wywiad: „Co jest twoim zdaniem najważniejsze, by stworzyć przyjazne dzieciom warunki?”.

Dziecko: „Myślę, że najważniejsze są osoby, które przeprowadzają rozmowy. Powinny zachowywać się spokojnie i przyjaźnie. To jest podstawowa sprawa”. (Polska, chłopiec, 16 lat, poszkodowany, postępowanie w sprawie przemocy domowej)

Bardzo ważny dla dzieci jest również ich udział. Podobnie jak specjaliści, dzieci podkreślały, że potrzebują informacji i wsparcia przez cały czas trwania postępowania, a także odpowiednich gwarancji proceduralnych, umożliwiających im skuteczny udział. Dzieci i pracownicy wymiaru sprawiedliwości sformułowali również konkretne propozycje dotyczące bardziej przyjaznego dzieciom postępowania sądowego i wskazali szereg obiecujących praktyk; część spośród nich zaprezentowano zarówno w niniejszym podsumowaniu, jak i w sprawozdaniu głównym.

Opinia FRA 1

Państwa członkowskie UE muszą zapewnić, że wymiar sprawiedliwości jest przyjazny dzieciom i że prawa dziecka są przestrzegane, niezależnie od tego, gdzie i w jaki sposób wchodzi one w kontakt z wymiarem sprawiedliwości. Państwa członkowskie powinny zatem rozważyć przeprowadzenie oceny swoich systemów sprawiedliwości, aby zidentyfikować polityki i praktyki, które czynią postępowania w sprawach karnych i cywilnych niedostatecznie przyjaznymi dzieciom. W ocenie tej należy wziąć pod uwagę badania przeprowadzone przez Komisję Europejską i FRA, uwzględniając zalecenia przedstawione w założeniach polityki Komisji w sprawie uczestnictwa dzieci w postępowaniach sądowych w sprawach karnych, cywilnych i administracyjnych. Państwa członkowskie powinny następnie sporządzić plan pracy, uwzględniając obiecujące praktyki, którymi warto podzielić się z podmiotami krajowymi i regionalnymi, a także na poziomie UE. Państwa członkowskie oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny rozważyć podjęcie działań służących budowaniu świadomości zainteresowanych stron w zakresie wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom.

Prawo do bycia wysłuchanym

Prawo do bycia wysłuchanym i do wyrażenia swoich poglądów ma kluczowe znaczenie dla zapewnienia skutecznego udziału w postępowaniu sądowym. UE, Rada Europy i ONZ gwarantują dzieciom możliwość korzystania z tego prawa.

Wprowadzenie gwarancji proceduralnych zapewniających udział dzieci

Chociaż prawodawstwo UE przyznaje określone prawa i gwarancje dzieciom, które są ofiarami przestępstw, oraz minimalne gwarancje małoletnim świadkom niektórych przestępstw, brakuje podobnych gwarancji dla dzieci uczestniczących w postępowaniach cywilnych. Przepisy prawa unijnego nie przewidują gwarancji dla małoletnich

świadków przestępstw nieobjętych szczegółowymi przepisami, które obowiązują np. w odniesieniu do handlu ludźmi i wykorzystywania seksualnego. Kilka międzynarodowych instrumentów prawnych, w tym Europejska konwencja Rady Europy o wykonywaniu praw dzieci, wprowadza pewne obowiązki w tych obszarach.

Gwarancje proceduralne dla pokrzywdzonych dzieci przybierają różne formy. Na przykład dyrektywa w sprawie zwalczania handlu ludźmi (2011/36/UE), dyrektywa w sprawie zwalczania niegodziwego traktowania w celach seksualnych i wykorzystywania seksualnego dzieci oraz pornografii dziecięcej (2011/93/UE) oraz nowsza dyrektywa o prawach ofiar (2012/29/UE) przewidują między innymi, że: liczba przesłuchań pokrzywdzonych dzieci jest ograniczona, przesłuchania odbywają się w specjalnie do tego celu przeznaczonych pomieszczeniach, są prowadzone przez odpowiednio przygotowanych specjalistów (o ile to możliwe, przez tę samą osobę); unika się bezpośredniego kontaktu dzieci z oskarżonymi; dzieci nie muszą stawiać się w sądzie osobiście, a zamiast tego składają zeznania, korzystając z odpowiednich kanałów komunikacyjnych lub z wykorzystaniem audiowizualnych nagrań przeprowadzanych z nimi rozmów; rozprawy są zamknięte dla publiczności; dziecku towarzyszy wybrany przez nie przedstawiciel prawny lub osoba dorosła.

Zarówno specjaliści, jak i dzieci uważają takie gwarancje proceduralne za niezbędne. Specjaliści podkreślają, że pozwalają one zredukować czynniki stresogenne, ułatwiają dzieciom udział w postępowaniach sądowych i chronią je przed wtórną wiktymizacją. Co więcej, specjaliści ze wszystkich 10 państw członkowskich podali przykłady potwierdzające, że zaniechanie wdrożenia takich gwarancji bardzo negatywnie wpływa zarówno na samo postępowanie sądowe, jak i na dzieci. Dzieci zgadzają się, że mając zagwarantowaną ochronę, są mniej narażone na stres podczas składania zeznań, przez co czują się bardziej swobodnie; brak metodycznie wdrażanych gwarancji jest często głównym źródłem obaw i niepokoju u dzieci.

„Nie powinni męczyć dziecka, zmuszając je do wielokrotnego opowiadania tego, co zaszło... To prawdziwa tortura... Moim zdaniem wystarczy, że dziecko zrelacjonuje wszystko jeden raz, na przykład... bezpośrednio psychologowi, śledczemu czy komuś innemu. Ta osoba powinna przekazać zeznania sędziemu, aby dziecko nie było ponownie wzywane. A w najgorszym przypadku [dziecko powinno opowiedzieć wszystko] sędziemu... ale nie w sądzie”. (Bułgaria, dziewczynka, 14 lat, poszkodowana, postępowanie w sprawie wykorzystywania seksualnego)

Dzieci wolą składać zeznania pod nieobecność oskarżonych, a także członków swoich rodzin lub osób znajomych; jeżeli nie jest to możliwe, wolą uniknąć kontaktu wzrokowego, co można im zapewnić, na przykład instalując zasłony w salach sądowych. Stresujące są dla nich wielokrotne zeznania, składane w obecności kilku osób i w nieprzyjaznym otoczeniu. Dzieci zazwyczaj wolą, kiedy w przesłuchaniach uczestniczy możliwe jak najmniej osób; chcą być informowane o roli, jaką pełnią poszczególne osoby obecne w trakcie przesłuchania. Niektóre dzieci uczestniczące w postępowaniach karnych kładą duży nacisk na możliwość podjęcia świadomej decyzji w sprawie dostępnych gwarancji proceduralnych, znając ewentualne konsekwencje wyboru pewnych rozwiązań. Cenią też możliwość wyboru płci osoby prowadzącej przesłuchanie oraz podjęcia decyzji, czy i kiedy będzie im towarzyszyć ktoś, kogo darzą zaufaniem. Czasami wolą być same podczas przesłuchania.

„Wolałabym, aby [przesłuchanie krzyżowe] odbywało się za zasłoną, ponieważ lepiej jest rozmawiać twarzą w twarz niż za pomocą połączenia [wideo]... Rozmawialiśmy o tym, a ja zapytałam, kto widziałby mnie, gdybym siedziała za zasłoną. Odpowiedziano mi, że widzieliby mnie tylko przysięgli, sędzia i osoby zadające pytania. Wybrałam to rozwiązanie zamiast połączenia wideo”. (Zjednoczone Królestwo, dziewczyna, 17 lat, poszkodowana, sprawa dotycząca wykorzystywania seksualnego)

Przepisy obowiązujące w większości państw członkowskich przewidują gwarancje procesowe w postępowaniach w sprawach karnych, takie jak zastosowanie do potrzeb dziecka pomieszczenia, w którym odbywają się przesłuchania, i ograniczony kontakt z innymi stronami, w szczególności z oskarżonymi. Zasadniczo przepisy dotyczące postępowania w sprawach karnych są bardziej szczegółowe niż przepisy regulujące postępowania w sprawach cywilnych w zakresie organu odpowiedzialnego za przesłuchanie dziecka, otoczenia, w którym składane są zeznania, oraz zakresu informacji przekazywanych dziecku. Przepisy prawa cywilnego są bardziej fragmentaryczne: w zależności od rodzaju sprawy, przesłuchanie dziecka jest obowiązkowe, fakultatywne albo w ogóle nie regulują go odpowiednie przepisy. Jako alternatywę dla postępowania cywilnego często sugeruje się mediację.

Specjaliści zalecają stosowanie gwarancji proceduralnych w odniesieniu do wszystkich dzieci, zarówno w postępowaniach karnych, jak i cywilnych. Dzieci uczestniczące zarówno w postępowaniach karnych, jak i cywilnych, np. w sprawach dotyczących przyznania prawa do opieki w sytuacjach, w których miała miejsce przemoc w rodzinie, skarżą

się, że w postępowaniach w sprawach cywilnych nie zapewnia się takich samych gwarancji proceduralnych jak w postępowaniach karnych. Należy do nich m.in. możliwość unikania kontaktu z oskarżonymi, którymi mogą być rodzice.

Opinia FRA 2

Państwa członkowskie UE powinny zadbać o to, by gwarancje proceduralne zapewniały dzieciom udział w postępowaniach sądowych i skutecznie chroniły ich prawo do bycia wysłuchanym. Należy wypełnić luki w przepisach prawa karnego tych państw, które nie wprowadziły gwarancji proceduralnych, zwłaszcza w odniesieniu do małoletnich świadków. Gwarancje proceduralne podobne do tych obowiązujących w postępowaniach w sprawach karnych powinny zostać wprowadzone w postępowaniu cywilnym, ze szczególnym naciskiem na dzieci biorące udział w wielu postępowaniach, na przykład w sprawach dotyczących prawa do opieki, kiedy doszło do przypadków przemocy w rodzinie. Ponadto państwa członkowskie powinny rozważyć częstsze stosowanie mediacji uwzględniających potrzeby dziecka.

Opinia FRA 3

Przesłuchania, również przygotowawcze, należy rejestrować, a nagrania wideo powinny mieć wartość dowodu w sprawie, co pozwoli uniknąć niepotrzebnych powtórzeń, również w trakcie procesu. Państwa członkowskie powinny korzystać z nagrań wideo jako standardowej praktyki w postępowaniach karnych oraz jako opcjonalnego rozwiązania w sprawach cywilnych. Posterunki policji, budynki sądu i inne placówki, w których odbywają się przesłuchania, należy wyposażać w odpowiednią technologię, a pracownicy powinni być przeszkoleni w zakresie obsługi sprzętu.

Opinia FRA 4

Państwa członkowskie UE powinny zapewnić, że wszystkie zaangażowane podmioty należycie uwzględniają najlepszy interes dziecka, podejmując decyzję o tym, kto obecny jest podczas przesłuchań. Specjaliści powinni konsultować się z dziećmi na temat osób uczestniczących w kolejnych etapach przesłuchania. Dotyczy to obecności osób służących wsparciem, takich jak pracownicy opieki społecznej, a także dorośli cieszący się zaufaniem dziecka, tj. rodzice biologiczni i zastępczy lub opiekunowie.

Stopień dojrzałości dziecka

Ustalanie stopnia dojrzałości dziecka

Stopień dojrzałości dziecka ma kluczowe znaczenie dla ustalenia zakresu, w jakim może ono uczestniczyć w postępowaniu sądowym. Respondenci twierdzą, że ocena stopnia dojrzałości w większości przypadków zależy od opinii sędziego lub dokonywana jest w oparciu o grupę wiekową; nie istnieje jasny i spójny zestaw kryteriów. Metody takie jak opracowana w Zjednoczonym Królestwie ocena kompetencji zwana „Gillick” nie są konsekwentnie stosowane w innych krajach europejskich. Co więcej, wielu pracowników wymiaru sprawiedliwości nie docenia wiedzy dzieci i ich zdolności poznawczych, ponieważ brakuje im wiedzy na temat specyfiki ich zachowania.

Opinia FRA 5

Aby prawo do bycia wysłuchanym nie było przedmiotem ograniczeń wiekowych lub innych, państwa członkowskie UE powinny wprowadzić do swojego ustawodawstwa jasne kryteria oceny stopnia dojrzałości dziecka i opracować metody jej przeprowadzania. Pomogłoby to w obiektywnym ustaleniu optymalnego udziału dzieci w postępowaniu sądowym.

Należyte uwzględnienie stopnia dojrzałości dziecka

Bycie wysłuchanym jest prawem, a nie obowiązkiem, a dzieci uważają, że powinny współdecydować o tym, w jaki sposób przeprowadza się przesłuchania. Specjaliści muszą przyjąć do wiadomości, że dzieci mają własne poglądy i opinie na temat sposobów uczynienia postępowań sądowych bardziej przyjaznymi dzieciom. Uważają na przykład, że należy wziąć pod uwagę, iż dzieci, zwłaszcza młodsze, niekoniecznie komunikują się w taki sam sposób, jak osoby dorosłe.

Jeżeli dzieci zgadzają się na udział w postępowaniu sądowym, należy postarać się ułatwić im to zadanie. Podejmowane działania powinny opierać się na indywidualnej ocenie dziecka i być dostosowane do jego wieku, dojrzałości, zdolności poznawczych i ewentualnych trudności komunikacyjnych, a także konkretnych okoliczności związanych z daną sprawą.

“[S]ędzia była bardzo uprzejma i jeszcze raz zapewniła mnie, że nie mam się czego bać, i że nie zjada ludzi. Rozmawiała ze mną przyjaźnie, żartując, a kiedy potrzebowałam przerwy w trakcie przesłuchania, miała do niej prawo. Kontynuowałyśmy, jeżeli chciałam, albo przerywałyśmy, kiedy wolałam nie odpowiadać”. (Bułgaria, dziewczyna, 16 lat, strona, sprawa dotycząca przyznania prawa do opieki)

Dzieci, z którymi przeprowadzono wywiady, podkreślają, że otwarte, uprzejme, taktowne i przyjazne podejście ma kluczowe znaczenie dla zachęcenia ich do wyrażania swoich potrzeb i uczuć.

Opinia FRA 6

Aby ułatwić dzieciom udział w postępowaniach sądowych, państwa członkowskie UE powinny wprowadzić obowiązkowe procedury indywidualnej oceny i sformułować jasne wytyczne dla specjalistów w zakresie przeprowadzania indywidualnych ocen w sposób uwzględniający potrzeby dzieci i ich wiek. Skłonienie dzieci znajdujących się w szczególnie trudnej sytuacji do wyrażenia swoich poglądów może wymagać zastosowania specjalnych środków, w tym pomocy tłumacza.

Przekazywanie specjalistom zasad i wytycznych dotyczących przesłuchiwania dzieci

Zarówno specjaliści, jak i dzieci twierdzą, że przyjazna dziecku komunikacja nie jest standardową praktyką. Co więcej, często brakuje zasad i wytycznych jednoznacznie określających sposób prowadzenia przesłuchania, zwłaszcza w postępowaniach w sprawach cywilnych. W rezultacie, w niemal wszystkich państwach członkowskich, praktyki stosowane podczas przesłuchań (zarówno w postępowaniach karnych, jak i cywilnych) oraz stopień dostosowania komunikacji do potrzeb dzieci zależą od umiejętności zaangażowanych w nie specjalistów. Zaobserwowano wyraźne różnice pomiędzy poszczególnymi sądami i regionami. Specjaliści, z którymi przeprowadzono wywiady, twierdzą, że osoby przesłuchujące dzieci, zwłaszcza policjanci i sędziowie, nie posiadają odpowiednich umiejętności w tym zakresie.

Przysługujące dziecku prawo do bycia wysłuchanym jest lepiej chronione tam, gdzie wprowadzono bardziej jednolite i szczegółowe zasady i wytyczne, np. w Finlandii czy Zjednoczonym Królestwie. Specjaliści zauważają, że w takich warunkach liczba przesłuchań jest mniejsza, a pracownicy zachowują się w sposób bardziej przyjazny dzieciom,

dzięki czemu czują się one bezpieczniej i są w stanie bardziej efektywnie uczestniczyć w postępowaniu.

Opinia FRA 7

Państwa członkowskie oraz, w stosownych przypadkach, sama Unia Europejska powinny zadbać o to, by pracownikom wymiaru sprawiedliwości przekazano jasne wytyczne i szczegółowe zasady przesłuchiwanie dzieci. Zapewni to właściwie korzystanie z gwarancji proceduralnych wymaganych na mocy przepisów prawa krajowego i unijnego, a także przyjęcie spójnego, przyjaznego dzieciom podejścia do przesłuchań w postępowaniach sądowych. Powyższemu powinna towarzyszyć standaryzacja procedur i koordynacja działań poszczególnych podmiotów i grup zawodowych, co przełoży się na harmonizację przesłuchań. Wymiana wytycznych i obiecujących praktyk w państwach członkowskich oraz pomiędzy nimi może przyczynić się do udoskonalenia procedur.

Ustanowienie wyspecjalizowanych sądów, komisji sędziowskich lub sędziów dla dzieci

Nie we wszystkich państwach członkowskich działają sądy karne lub cywilne, oddziały, komisje sędziowskie lub sędziowie specjalizujący się w sprawach dotyczących dzieci. Tego rodzaju wyspecjalizowane jednostki częściej korzystają z usług specjalistów posiadających wiedzę z obszaru psychologii dziecięcej, rozwoju dziecka, stosują specjalne metody przesłuchań i upoważnienia dla sędziów specjalizujących się w sprawach, w których uczestniczą dzieci. Takie sądy są częściej wyposażone w pomieszczenia przyjazne dziecku, zapewniają im dostęp do zrozumiałych materiałów informacyjnych, a także korzystają z narzędzi służących ich ochronie, takich jak technologie komunikacyjne (np. kamery wideo).

Opinia FRA 8

Państwa członkowskie UE powinny rozważyć ustanowienie specjalnych sądów na potrzeby postępowań, w które zaangażowane są dzieci, lub wyspecjalizowanych oddziałów/komisji sędziowskich w zwykłych sądach, dysponujących fachową wiedzą w zakresie praw dziecka i wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom. Dzięki temu sprawy dotyczące dzieci mogłyby być rozpatrywane w przyjaznych im warunkach. Należy stworzyć wyspecjalizowane jednostki do pracy z dziećmi w policji, sądownictwie i wśród osób zawodowo związanych z systemem prawnym.

Korzystanie z przyjaznych dziecku obiektów przy przesłuchiwaniu

Akty prawa wtórnego UE wymagają, by małoletnie ofiary biorące udział w postępowaniach w sprawach karnych przesłuchiowano w pomieszczeniach specjalnie zaprojektowanych lub przystosowanych do tego celu. Niestety, zapewnianie takich pomieszczeń, w których dzieci czują się komfortowo i bezpiecznie, nie jest standardową praktyką. Choć częściej korzysta się z tego rodzaju rozwiązań w sprawach karnych niż cywilnych, zdarza się, że nawet w postępowaniach karnych dzieci narażone są na spotkania z oskarżonymi na korytarzach lub w poczekalniach. Pomieszczenia, z których korzysta się podczas przesłuchiwania dzieci w sądach i urzędach, rzadko zaprojektowane są z uwzględnieniem ich potrzeb; w takich sytuacjach stworzenie przyjaznej dziecku atmosfery zależy od prowadzącego przesłuchanie pracownika.

W niektórych krajach podjęto trud stworzenia przyjaznych pokojów na potrzeby przesłuchań dzieci w sprawach karnych, między innymi na posterunkach policji. Są one zazwyczaj wyposażone w zabawki i sprzęt rejestrujący, umożliwiające późniejsze wykorzystanie nagrania z przesłuchania w sądzie, a także w inne narzędzia służące gromadzeniu materiałów dowodowych. Zarówno specjaliści, jak i dzieci biorące udział w badaniu bardzo pozytywnie ocenili korzystanie z tego rodzaju pomieszczeń przystosowanych do potrzeb dzieci.

Choć dostęp do nich nie jest powszechny, w Polsce i Bułgarii zaczęto korzystać z tzw. „niebieskich pokoi” wyposażonych w lustra weneckie i umożliwiających sędziom oraz innym osobom obserwację przebiegu przesłuchań. Podczas wywiadów wspomniano również działające w Islandii i Norwegii „domy dziecka” dla małoletnich ofiar i świadków przestępstw; są to multidyscyplinarne placówki umożliwiające współpracę kilku służb w jednym miejscu, celowo zlokalizowane z dala od sądów. Tego rodzaju placówki działają również w Chorwacji, Danii i Szwecji; niedawno koncepcję tę przyjęto na Cyprze, a podobne placówki wkrótce powstaną w Anglii, Estonii i Hiszpanii.

Dzieci na ogół czują się nieśmiałe otoczeniem sądowym, które wywołuje strach i kojarzy się im z przestępczością. Nic zatem dziwnego, że wolą, gdy przesłuchania prowadzone są poza budynkiem sądu lub w pomieszczeniach sądowych przyjaznych dzieciom, a nie w sądzie lub w nieprzyjaznym im otoczeniu, pod warunkiem że osoby prowadzące przesłuchanie również zachowują się wobec nich serdecznie i ze zrozumieniem.

Reprezentujące różne państwa członkowskie UE dzieci biorące udział w postępowaniach cywilnych i karnych mają dość spójną wizję tego, jak powinno wyglądać pomieszczenie przyjazne dzieciom: powinno znajdować się poza budynkiem sądu, być pomalowane w jasnych kolorach, ozdobione z myślą o gustach dzieci, np. wykonanymi przez nie obrazkami i rysunkami, z mnóstwem roślin i kwiatów. Co więcej, podobnie jak ankietowani specjaliści, dzieci podkreśliły, że dostępne w takich pomieszczeniach zabawki lub gry powinny być dostosowane do potrzeb różnych grup wiekowych.

„Uważam, że [sala sądowa] nie powinna być taka czarno-biała, bo... sam nie wiem, jak to opisać, ale była okropna. Katastrofa! Gdyby dodano jakieś kolory, na przykład zieleń, byłoby nieco pogodniej. Kiedy wszedłem, wszyscy wyglądali jak duchy. Zastanawiałem się, gdzie jestem, wszyscy tylko patrzyli na mnie, a potem przyszedł sędzia, który też miał czarno-białe ubranie, czarny krawat... wszystkie krzesła były białe albo czarne...”. (Chorwacja, chłopiec, 15 lat, świadek, sprawa dotycząca przemocy domowej)

Opinia FRA 9

Państwa członkowskie UE powinny zadbać o to, by przesłuchania były prowadzone w obiektach przyjaznych dzieciom, najlepiej poza budynkiem sądu, ponieważ takie otoczenie zachęca dzieci do wypowiedzenia się i ułatwia prowadzenie przesłuchań z poszanowaniem ich praw. Placówki powinny odzwierciedlać sugestie dzieci, być pomalowane w jasnych kolorach i wyposażone w takie elementy, jak rysunki wykonane przez inne dzieci, rośliny, zabawki i gry dostosowane do potrzeb poszczególnych grup wiekowych.

Opinia FRA 10

Państwa członkowskie UE powinny zadbać o tworzenie przyjaznych dzieciom przestrzeni, oddzielnych pokoi przesłuchań i poczekalni, z których mogą korzystać przedstawiciele różnych służb, również na obszarach wiejskich. Przyjazne dzieciom pokoje przesłuchań powinny być dostępne na potrzeby postępowań w sprawach karnych i cywilnych, aby umożliwić dzieciom swobodne i pełne korzystanie z przysługującego im prawa do bycia wysłuchanym w przestrzeni, w której czują się komfortowo i bezpiecznie. Biorąc pod uwagę, że najważniejsze z punktu widzenia dzieci jest zachowanie osób przeprowadzających przesłuchanie, zapewnieniu dostępu do tego rodzaju pomieszczeń musi towarzyszyć odpowiednie przeszkolenie pracowników wymiaru sprawiedliwości prowadzących przesłuchania.

Udostępnienie dzieciom bezpłatnej pomocy prawnej oraz bezpłatnego i łatwego dostępu do usług zastępstwa procesowego

Prawodawstwo UE w obszarze prawa karnego zapewnia małoletnim ofiarom prawo do bezpłatnego korzystania z porady prawnej lub zastępstwa procesowego, jeżeli poszkodowany nie posiada wystarczających środków finansowych. Małoletniej ofierze należy również wyznaczyć przedstawiciela, jeżeli osoby sprawujące władzę rodzicielską nie mogą reprezentować dziecka.

Zgodnie z opublikowanymi w 2012 r. przez ONZ Wytycznymi dotyczącymi dostępu do pomocy prawnej w sprawach karnych dzieci powinny być zwolnione ze stosowania kryteriów ekonomicznych. Ustawodawstwo krajowe w sześciu spośród dziesięciu badanych krajów przyznaje małoletnim świadkom prawo do pomocy prawnej; małoletnim ofiarom przysługuje takie prawo we wszystkich krajach z wyjątkiem Zjednoczonego Królestwa, gdzie obowiązuje system prawa powszechnego (ang. *common law*). W pięciu krajach wymaga się jednak przeprowadzenia oceny kryterium ekonomicznego. Ponadto respondenci ze wszystkich krajów sygnalizują brak zastępstwa procesowego dla dzieci w sprawach cywilnych, ponieważ zdolność prawną osiąga się dopiero po ukończeniu pewnego wieku. W postępowaniach z zakresu prawa rodzinnego rodzice często korzystają z usług prawnika, ale dziecko już nie. W pięciu spośród dziesięciu badanych krajów interesy dziecka może reprezentować powołany w tym celu radca prawny lub opiekun.

Specjaliści podnieśli szereg kwestii związanych z dostępem do pomocy prawnej, takich jak brak wytycznych dotyczących sposobów ubiegania się o bezpłatną pomoc prawną, szkolenia i dostępność wyspecjalizowanych prawników reprezentujących dzieci, a także terminowe i systematyczne powoływanie zastępców procesowych. W wielu krajach wprowadza się jednak obiecujące praktyki. Na przykład w kilku miastach Francji ustanowiono punkty kontaktowe, w których dzieci mogą skorzystać z usług prawników w celu uzyskania informacji o przysługujących im prawach, a także z porad i wsparcia w kwestiach prawnych z obszaru prawa cywilnego lub karnego.

Nieliczne spośród dzieci biorących udział w badaniu otrzymały wsparcie prawne (niezależnie od rodzaju postępowania). Okazuje się, że w większości krajów świadczenie pomocy prawnej nie jest zinstytucjonalizowane. Niektóre dzieci nie postrzegają adwokatów lub radców prawnych jako źródła wsparcia,

ponieważ uważają, że nie są wystarczająco informowane o przebiegu postępowania, a także o ich rolach i obowiązkach. Niektóre dzieci uczestniczące w postępowaniach dotyczących przyznania prawa do opieki nie mają własnego przedstawiciela prawnego, ale korzystają z usług prawnika reprezentującego ich rodziców. W wielu przypadkach dzieci negatywnie postrzegają otrzymane wsparcie, ponieważ są przekonane, że prawnik dba przede wszystkim o interesy ich rodziców, a nie o ich dobro; uważają, że ich uczucia i pragnienia nie są należyście uwzględniane.

Opinia FRA 11

Państwa członkowskie UE powinny bezwarunkowo zapewnić pomoc prawną wszystkim dzieciom, w tym swobodny dostęp do zastępstwa procesowego w trakcie postępowania. Ponadto wszystkie państwa członkowskie powinny zagwarantować, że świadczenie pomocy prawnej jest zinstytucjonalizowane, a wszystkim dzieciom i ich rodzicom lub opiekunom przekazuje się jasne informacje dotyczące dostępu do pomocy prawnej. Dzieciom należy zapewnić dostęp do usług wyspecjalizowanych prawników reprezentujących je w postępowaniach cywilnych i karnych. Przeshkody o charakterze biurokratycznym, takie jak długi czas trwania postępowań lub oceny na podstawie kryterium ekonomicznego, powinny zostać zidentyfikowane i wyeliminowane.

Skrócenie czasu trwania postępowań

Siedem spośród dziesięciu państw członkowskich UE objętych badaniem już wprowadziło szczegółowe przepisy, aby zapobiec zbędnym opóźnieniom w rozpoznawaniu spraw karnych z udziałem dzieci. W niektórych skrócono czas trwania rozpraw, a w innych wprowadzono procedurę przyspieszoną. Zgodnie z przepisami prawa unijnego przesłuchanie nieletnich powinno odbywać się bez zbędnej zwłoki. Tymczasem w postępowaniach cywilnych tylko trzy kraje ustanowiły procedurę przyspieszoną dla spraw z udziałem dzieci, i to jedynie w ściśle określonych przypadkach.

Procesy sądowe są długotrwałe we wszystkich państwach członkowskich, zarówno ze względu na długi czas oczekiwania między rozprawami na poszczególnych etapach postępowania, jak i liczbę przesłuchań. Specjaliści podkreślają, że formalna i nieformalna współpraca pomiędzy poszczególnymi służbami przyczynia się do zmniejszenia liczby przesłuchań i długości postępowania.

Wiele dzieci wskazywało, że długi czas trwania postępowań sądowych (zarówno cywilnych, jak i karnych) negatywnie przekłada się na ich życie codzienne. Krytycznie wypowiadały się na temat czasu oczekiwania i opóźnień na poszczególnych etapach postępowania, wielokrotnych i często powtarzających się przesłuchań prowadzonych przez różne osoby, a także samej istoty systemów sądowych. Uważają, że przesłuchanie powinno być jedno, a sprawy sądowe dotyczące dzieci należy traktować priorytetowo. Wiele dzieci twierdzi również, że długie są same rozprawy, często ze względu na konieczność oczekiwania na złożenie zeznań. Część dzieci, które brały udział w postępowaniu cywilnym, wypowiada się krytycznie na temat czasochłonnych ocen podczas przesłuchań prowadzonych przez pracowników socjalnych, w szczególności w sprawach dotyczących prawa do opieki.

„Były tam trzy osoby i zadano mi tylko jedno pytanie: »Czy podoba ci się tutaj, to znaczy w ośrodku, w którym teraz mieszkasz?«, na co ja odpowiedziałem: »Tak, teraz jest dobrze«. Nikt nie zapytał mnie, czy chciałbym zostać adoptowany lub przeniesiony gdzie indziej (...). Nie byli wobec mnie w porządku, również dlatego, że to proste pytanie zabrzmiało jak obelga. Byłem tam ze dwie minuty, nie dłużej... Wiem, że rozmowa z dzieckiem powinna trwać więcej niż dwie minuty”. (Rumunia, chłopiec, 17 lat, strona, sprawa dotycząca przyznania ochrony instytucjonalnej)

Z drugiej strony, dzieci uczestniczące w sprawach dotyczących przyznania ochrony instytucjonalnej skarżą się, że przesłuchania są zbyt krótkie i nie dają im możliwości wyrażenia swoich potrzeb, pragnień i odczuć dotyczących ważnych życiowych decyzji, które będą miały wpływ na ich przyszłość.

Opinia FRA 12

Państwa członkowskie UE powinny zapewnić, że długość postępowania karnego i cywilnego jest zgodna z najlepszym interesem dziecka, poprzez wprowadzenie skutecznych zabezpieczeń zapobiegających nieuzasadnionym opóźnieniom i zbędnym przesłuchaniom dzieci. Należy wprowadzić jasne zasady ograniczające ogólną liczbę przesłuchań dzieci w sprawach cywilnych i karnych. Państwa członkowskie powinny zachęcać do ściślejszej współpracy specjalistów z różnych obszarów, aby w ten sposób zmniejszyć liczbę przesłuchań. Nagrania wideo z przesłuchań powinny stać się standardową praktyką umożliwiającą zmniejszenie liczby przesłuchań dzieci.

Opinia FRA 13

Państwa członkowskie UE powinny zapewnić, by długość postępowania karnego i cywilnego była zgodna z najlepszym interesem dziecka. Należy wprowadzić odpowiednie mechanizmy sądowe, aby uniknąć niepotrzebnie długiego oczekiwania, a także zagwarantować dzieciom dostęp do odpowiednio wykwalifikowanych specjalistów, którzy są świadomi ich potrzeb. Trzeba także zapewnić dzieciom wystarczającą ilość czasu, by mogli w pełni uczestniczyć w postępowaniu, mając możliwość wyrażenia swoich życzeń i uczuć.

Prawo do informacji

Przeprowadzone przez FRA badania wskazują, że w większości państw członkowskich brakuje jasno określonych wymogów, zasad i utrwalonych praktyk, przez co osoby posiadające informacje decydują o tym, kiedy, w jakim zakresie i w jaki sposób przekazują je dzieciom. Większość państw członkowskich UE, szczególnie w zakresie postępowania w sprawach z obszaru prawa cywilnego, wprowadziła bardzo ogólne obowiązki w zakresie informowania, mające zastosowanie zarówno do dzieci, jak i dorosłych. Dzieci i specjaliści uczestniczący w badaniu zauważyli, że w postępowaniu cywilnym obowiązują znacznie mniej zasad dotyczących informowania niż w postępowaniach w sprawach karnych.

Przepisy prawa wtórnego UE zapewniają ofiarom przestępstw prawo do informacji w trakcie postępowania. Zgodnie z treścią dyrektywy o prawach ofiar, małoletnie ofiary i osoby pełniące władzę rodzicielską lub inni przedstawiciele prawni dziecka mają prawo do informacji o wszelkich środkach lub prawach przysługujących dzieciom. Dyrektywa określa ogólne prawo ofiar do informacji na poszczególnych etapach procedury oraz w odniesieniu do konkretnych zagadnień.

Obowiązkowe procedury regulujące kwestie związane z tym, kto, kiedy, w jakim zakresie i w jaki sposób powinien przekazywać informacje dzieciom

Zarówno w zakresie prawa karnego, jak i cywilnego, specjaliści z reguły uznają krajowe ramy prawne za zbyt ogólne. Brakuje im szczegółowych informacji na temat tego, gdzie, kiedy, w jakim zakresie i w jaki sposób należy przekazywać dzieciom informacje, oraz kto jest za to odpowiedzialny. Dlatego też dzieci

otrzymują informacje w różnej formie, co często skutkuje tym, że są nieodpowiednio poinformowane.

Przekazywanie informacji uważa się za niezadowalające zarówno w trakcie, jak i po zakończeniu postępowania, zwłaszcza w odniesieniu do orzeczeń sądowych. Tylko w dwóch spośród dziesięciu badanych krajów wprowadzono wymóg, by dzieciom przekazywano w przyjazny dla nich sposób informacje na temat orzeczenia sądowego i skutków postępowań w sprawach karnych, w których biorą udział. Obowiązek przekazywania informacji dzieciom uczestniczącym w postępowaniach cywilnych jest jeszcze większą rzadkością. W większości przypadków, ze względu na brak zdolności do czynności prawnych, dzieci są informowane przez rodziców lub przedstawicieli prawnych.

Dzieci twierdzą, że przy przekazywaniu im informacji kluczowe znaczenie ma odpowiednie wytłumaczenie postępowania. Wielu respondentów skarżyło się, że nie otrzymują na bieżąco informacji na temat przebiegu postępowania, na przykład nie są informowani o miejscu pobytu oskarżonych w postępowaniach karnych lub o obecności rodziców lub krewnych w postępowaniach cywilnych. Dzieci sugerują, że informacje powinny być przekazywane na tyle wcześniej, aby umożliwić im przygotowanie się do przesłuchania, a następnie na bieżąco i w regularnych odstępach czasu przez cały czas trwania postępowania. Chciałyby także otrzymywać w rozsądnym terminie informacje na temat czasu oczekiwania pomiędzy przesłuchaniami, długości postępowania, a także decyzji sędziego i jej konsekwencji.

„Myślę, że ważne jest przekazywanie dziecku informacji, aby mogło lepiej rozumieć, co się dzieje. Trzeba mu opowiedzieć o miejscu, do którego jest zabierane, aby czuło się bardziej komfortowo, udając się tam, wiedzielo, gdzie będzie i dlaczego”. (Francja, dziewczyna, 17 lat, strona, sprawa dotycząca ochrony dziecka (niewydolność wychowawcza))

Dzieci uważają także, że specjaliści powinni rozmawiać z nimi na temat ich zachowania w trakcie przesłuchań i przekazywać im swoje opinie na ten temat, by dzieci miały świadomość tego, jak odebrano ich zeznania w sądzie oraz jaki wpływ będą one miały na przebieg procesu.

Dostępność informacji przyjaznych dziecku

Prawodawstwo UE zobowiązuje państwa członkowskie do zapewnienia, że komunikacja z ofiarami przestępstw, w tym z dziećmi, odbywa się prostym i przystępnym językiem, ustnie lub w formie pisemnej. W szeregu krajów opracowano przyjazne dzieciom materiały informacyjne, w których wyjaśniono przebieg postępowania sądowego, prawa dziecka,

a także sytuacje, z którymi dziecko może zetknąć się w sądzie. Istnieje więcej materiałów informacyjnych przeznaczonych dla małoletnich ofiar i świadków w postępowaniach karnych niż dla dzieci biorących udział w postępowaniach cywilnych. Dzieciom niejednokrotnie przekazuje się materiały informacyjne przeznaczone dla dorosłych, które nie są dostosowane do ich poziomu językowego i zdolności poznawczych.

W Wielkiej Brytanii (Anglii, Szkocji i Walii) opublikowano szereg broszur dotyczących postępowań w sprawach z obszaru prawa cywilnego i karnego, które są przeznaczone dla różnych grup wiekowych. Książeczki dla młodszych dzieci opierają się przede wszystkim na przekazie wizualnym i zawierają zagadki i gry, które przyciągają ich uwagę; w książeczkach dla starszych dzieci ilustracji jest mniej i są one bardziej realistyczne, pojawiają się także diagramy i bardziej szczegółowe informacje. Tego rodzaju materiały są często przekazywane jedynie przez pojedyncze organizacje, w tym organizacje pozarządowe, i nie są dostępne na terenie całego kraju. Nawet jeśli opracowano przyjazne dzieciom ogólne materiały informacyjne, terminologia prawna w zawiadomieniach i wezwaniach do sądu jest dla nich niezrozumiała, a tego rodzaju korespondencja skierowana jest bezpośrednio do rodziców.

Dzieci uczestniczące w badaniu rzadko miały możliwość skorzystania z przyjaznych dzieciom materiałów informacyjnych i zgodnie stwierdzają, że takich publikacji brakuje. Podkreślają przy tym, że ważniejsze jest uzupełnienie wiedzy zawartej w materiałach pisemnych wyjaśnieniem przekazanym przez zaufaną osobę dorosłą, która upewni się, że dziecko prawidłowo zrozumiało treść. Dzieci w kilku krajach były bardzo krytyczne wobec wezwań sądowych, które dostarczają zazwyczaj policjanci. Kiedy takie wezwania przekazywane są bez wyjaśnienia przez umundurowanych policjantów w samochodach policyjnych, dzieci czują się bardziej jak przestępcy niż jak poszkodowani lub świadkowie.

Opinia FRA 14

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny zapewnić, że przepisy ustawowe gwarantują wszystkim dzieciom prawo do informacji, którego przestrzega się konsekwentnie na wszystkich etapach i we wszystkich rodzajach postępowań. Przepisy powinny jasno określać, kto, gdzie, kiedy, w jaki sposób i o czym powinien informować dzieci. Należy ustanowić organ odpowiedzialny za informowanie dzieci, zwiększyć rolę psychologów i odpowiednio przygotowanych pracowników socjalnych, a także rozszerzyć zakres informacji przekazywanych dzieciom na wszystkich etapach postępowania, z użyciem różnych formatów.

Opinia FRA 15

Państwa członkowskie UE powinny zadbać o to, by dzieciom nie przekazywano zbyt szczegółowych informacji dotyczących postępowania, jednak bez uszczerbku dla treści. Ważne informacje powinny być powtarzane przez cały czas trwania postępowania. Oprócz informacji na temat procedur i praw, informacje powinny zawierać wytyczne dotyczące tego, jak zeznania dzieci wpływają na postępowanie. Orzeczenia sądowe i ich konsekwencje należy wytłumaczyć dzieciom w odpowiednim momencie. Informacje przekazywane po rozprawie powinny zawierać wyraźne odniesienie do praw dziecka, wyniku postępowania oraz opcji dostępnych dzieciom i ich rodzinom, w tym prawa do odwołania od decyzji sądu i usług wsparcia dla ofiar po zakończeniu postępowania.

Brak systematycznego, standardowego systemu udzielania przyjaznych dzieciom informacji i świadczenia dostosowanych do ich potrzeb usług sprawia, że trudniej jest im w pełni zrozumieć procedury, przysługujące im prawa i konsekwencje swoich wypowiedzi. Utrudnia im to podejmowanie świadomych decyzji i pełne uczestnictwo w postępowaniu sądowym.

Przeprowadzający wywiad: „Jaki sposób informowania dzieci jest najlepszy?”.

Dziecko: „To zależy od wieku. W przypadku 6- lub 7-latków warto posłużyć się obrazkami, zdjęciami, [specjalnymi] tekstami... Chciałabym, aby w ten sposób wyjaśniono mi sytuację. Dzieci mogą odgrywać role. Można na przykład odegrać na niby rozmowę z sędzią, zanim dziecko rzeczywiście się z nim spotka. Trzeba pomóc im zrozumieć, wyjaśniając wszystko przystępnym językiem, a nie słowami dorosłych. Byłoby dobrze, gdyby nie odbywało się to w ostatniej chwili, na trzy dni przed przesłuchaniem. Myślę, że potrzebny jest co najmniej miesiąc”.

(Francja, dziewczyna, 17 lat, strona, sprawa dotycząca ochrony dziecka (niewydolność wychowawcza))

Opinia FRA 16

Państwa członkowskie UE powinny wprowadzić wymogi prawne dotyczące informowania dzieci w przyjazny im sposób przed, w trakcie i po zakończeniu przesłuchań. Informacje te powinny być stosowne do wieku i stopnia dojrzałości dzieci zarówno pod względem treści, jak i formy. Dzieci powinny mieć dostęp do przyjaznych im informacji przekazywanych w formie ustnej i pisemnej przez cały czas trwania postępowania. Wszystkie przekazywane dzieciom informacje powinny być dostosowane do ich zdolności poznawczych, wieku i stopnia dojrzałości, a także uwzględniać ich specyficzne potrzeby. Państwa członkowskie powinny przyjąć jasne zasady i wytyczne w celu przestrzegania tego prawa w postępowaniach w sprawach karnych i cywilnych, aby zapewnić dostępność odpowiednich informacji na temat postępowań dotyczących dzieci oraz przysługujących im praw w znormalizowanym i skoordynowanym formacie.

Opinia FRA 17

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny zapewnić, że pisemne materiały wyjaśniające prawa dziecka, proces sądowy oraz role poszczególnych osób są systematycznie opracowywane i uzupełniane, dostosowywane do potrzeb dzieci i rozpowszechniane we wszystkich państwach członkowskich. Należy w tym celu korzystać z różnych kanałów i formatów, w tym broszur i ulotek dostępnych w internecie, druków oraz materiałów audiowizualnych, takich jak filmy lub programy telewizyjne. Dokumentacja prawna, w tym wezwanie lub zawiadomienia kierowane do dzieci, również powinny mieć przyjazną im treść i formę. W szczególności, zgodnie z zaleceniami sformułowanymi przez dzieci, materiałom tym powinno towarzyszyć słowne wyjaśnienie ze strony osoby dorosłej, najlepiej odpowiednio przygotowanego specjalisty posiadającego niezbędną wiedzę. Istniejące materiały przyjazne dzieciom powinny być szeroko dostępne i wykorzystywane; zasada ta dotyczy także materiałów opracowywanych przez instytucje międzynarodowe, takie jak Rada Europy.

Dostępność usług wsparcia służących właściwemu informowaniu dzieci i rodziców

Dyrektywa w sprawie zwalczania handlu ludźmi oraz dyrektywa w sprawie zwalczania niegodziwego traktowania w celach seksualnych i wykorzystywania seksualnego dzieci oraz pornografii dziecięcej wskazują na konieczność zapewnienia pomocy, wsparcia i ochrony małoletnim ofiarom (a w razie potrzeby także ich rodzinom), z wykorzystaniem szeregu środków, w tym w oparciu o indywidualne oceny potrzeb dziecka. Wsparcie powinno być udzielane przed, w trakcie i po zakończeniu postępowania karnego. Dyrektywa o prawach ofiar wprowadza wymóg zapewnienia ofiarom wsparcia co najmniej w postaci informacji i porad w zakresie ich roli w postępowaniu karnym, w tym w przygotowaniu do uczestnictwa w rozprawie; musi ono być dostosowane do specyficznych potrzeb ofiary. Dyrektywa przewiduje także zapewnienie członkom rodziny ofiary dostępu do usług wsparcia w zależności od ich potrzeb i szkody poniesionej w wyniku przestępstwa.

Usługi wsparcia, zwłaszcza te świadczone na rzecz ofiar i świadków, mają szczególne znaczenie z punktu widzenia przekazywania informacji dzieciom i ich rodzicom, przygotowania dzieci do przesłuchań i towarzyszenia im w trakcie postępowania; mogą mieć formę odwiedzin w domu lub wizyt w sądzie, dzięki którym dzieci mogą oswoić się z tym miejscem. Specjaliści również uważają je za istotne z punktu widzenia ogólnej ochrony dzieci. Dzieci doceniają otrzymywanie informacji z wyprzedzeniem, w przyjaznym im środowisku i od osób, których zachowanie odbierają jako przychylne i życzliwe. Wszystkie bez wyjątku oceniły pozytywnie zarówno odwiedzin w domu, jak i wizyty w sądzie, a także korzystanie z materiałów przyjaznych dzieciom. Dzieci wysoko cenią także zaufanie w relacjach ze specjalistami oraz możliwość kontaktowania się z nimi i zadawania im pytań w dowolnym momencie w trakcie postępowania.

Chociaż usługi wsparcia oferowane są w większości państw członkowskich, wszyscy zgodnie stwierdzili, że należy uczynić dużo więcej. W państwach członkowskich, w których nie wprowadzono jasno określonych wymagań, z programów wsparcia korzystają głównie ofiary (ale niekoniecznie świadkowie) bardzo poważnych przestępstw, takich jak handel ludźmi czy wykorzystywanie seksualne. Dzieci uważają, że one same i ich rodzice często nie mają możliwości skorzystania z dostępnych usług wsparcia, ponieważ nie dysponują wystarczającymi informacjami na temat ich dostępności. Dzieci, które wzięły udział w postępowaniach w sprawach karnych i cywilnych, stwierdzają, że

były lepiej poinformowane i przygotowane dzięki usługom wsparcia udzielonym w ramach postępowania karnego, w szczególności na etapie postępowania przygotowawczego. Dzieci uważają, że w postępowaniu cywilnym nie udziela się im wystarczających informacji na temat celu przesłuchań, a także konsekwencji składanych przez nich zeznań i wydanych orzeczeń.

Opinia FRA 18

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny zapewnić, że usługi wsparcia są dostępne wszystkim dzieciom, które uczestniczą w postępowaniach karnych i cywilnych, na wszystkich etapach postępowania. Dzieci i ich rodziny muszą być informowane o dostępnych usługach. Świadczący usługi wsparcia powinni uwzględniać ważną rolę, jaką w procesie informowania i udzielania wsparcia odgrywają rodzice i osoby, które dziecko darzy zaufaniem.

„Myślę, że trzeba lepiej wytłumaczyć dziecku, które ma w nim [przesłuchaniu] uczestniczyć, dlaczego [sędziowie] podejmują określone decyzje i co biorą pod uwagę przy ich podejmowaniu... [Dzieci] tego nie rozumieją, co może prowadzić do żalu i rozgoryczenia”. (Zjednoczone Królestwo, mężczyzna, 18 lat (uczestniczy w przesłuchaniach regularnie, od kiedy ukończył 6 lat), nakaz dozoru kuratorskiego)

Wyznaczenie jednej osoby odpowiedzialnej za przygotowanie, informowanie i wspieranie dziecka w trakcie postępowania

Krajowe ramy prawne, zarówno w obszarze prawa karnego, jak i cywilnego, są zazwyczaj zbyt ogólne i nie określają dokładnie, na kim spoczywa obowiązek informowania dzieci. Nic dziwnego, że obserwuje się w tym obszarze ogromne zróżnicowanie. Specjaliści z niektórych krajów podawali sprzeczne informacje w odpowiedzi na pytanie o to, kto jest odpowiedzialny za informowanie dzieci. W innych niejednoznaczność przepisów prowadzi do zaangażowania wielu specjalistów. Zadanie to dość często pozostawia się rodzicom, niezależnie od tego, czy sami są odpowiednio poinformowani i czy ich stanowisko jest neutralne. W przypadku postępowania cywilnego dostępne są nieliczne dane dotyczące powiązań pomiędzy wsparciem i informacjami, lub obowiązujących przepisów i wytycznych dla osób zawodowo związanych z tym obszarem.

Doświadczenia dzieci związane z informowaniem są bardziej zróżnicowane. Uważają, że zarówno rodzice, jak i pracownicy wymiaru sprawiedliwości powinni informować dzieci. Zwykle wolą, gdy rozmawiają z nimi rodzice, ale czasami mają poczucie, że brakuje im niezbędnej wiedzy. Dzieci, które zostały poinformowane przez specjalistów w przyjaznych im warunkach i w zrozumiały sposób, oceniły tę metodę pozytywnie. Niektóre dzieci wskazywały na inne źródła informacji, które mogą być stosowane w uzupełnieniu, takie jak strony internetowe i programy telewizyjne dotyczące rozpraw sądowych.

Wyznaczenie jednej, stałej osoby, która monitoruje przebieg sprawy, jest gwarancją, że dziecko i jego rodzice są odpowiednio informowani, szczególnie w przypadku przeciągających się w czasie postępowań. Poza tym dziecko otrzymuje wsparcie emocjonalne ze strony odpowiednio przeszkolonej osoby. Zaobserwowano, że kiedy do danej sprawy nie zostaje przypisany jeden opiekun, dzieci są niedostatecznie informowane o przebiegu postępowania. Kiedy natomiast wyznaczona osoba towarzyszy dziecku, może odpowiednio je przygotować, zapewnia mu dostęp do informacji albo dba o to, by informacje przekazywane były przez innych, kompetentnych pracowników. Zwalnia to z obowiązku informowania rodziców, którzy nie zawsze potrafią zrobić to odpowiednio.

Wyznaczenie jednej osoby, która towarzyszy dziecku i wspiera je przez cały czas trwania postępowania, zostało ocenione jednoznacznie pozytywnie przez specjalistów i dzieci biorące udział w badaniu. Pośrednicy w Zjednoczonym Królestwie, radcowie prawni w Niemczech oraz specjaliści ds. wspierania ofiar w kilku innych państwach członkowskich stanowią przykłady obiecujących praktyk w tym zakresie.

„[Pracownicy organizacji charytatywnej] towarzyszyli mi przez cały czas trwania postępowania. To oni odwiedzali mnie regularnie przez cały rok, kiedy musiałam czekać... Tak, byli dla mnie ogromnym wsparciem”. (Zjednoczone Królestwo, kobieta, 19 lat, ofiara, sprawa dotycząca wykorzystywania seksualnego)

Opinia FRA 19

Państwa członkowskie UE powinny zapewnić dziecku wsparcie ze strony zaufanej osoby na wszystkich etapach postępowania sądowego. Należy wyznaczyć jedną, wykwalifikowaną osobę, która pozostaje w kontakcie z dzieckiem i jest odpowiedzialna za:

- 1) zapewnienie wsparcia emocjonalnego przez cały czas trwania postępowania;*
- 2) przygotowywanie dziecka do poszczególnych etapów postępowania;*
- 3) przekazywanie niezbędnych informacji w sposób zrozumiały (oraz sprawdzenie, czy dziecko rozumie swoje prawa i procedury);*
- 4) zagwarantowanie dostępności specjalnych formatów i środków dla dzieci o specjalnych potrzebach, takich jak małoletni bez opieki pochodzący z innego kraju, dzieci przebywające w placówkach opiekuńczych lub rodzinach zastępczych, dzieci będące ofiarami przemocy domowej i dzieci niepełnosprawne.*

Osoba ta powinna przyjąć przyjazne dziecku podejście; musi być dostatecznie przeszkolona i dostępna na wszystkich etapach postępowania, budować z dzieckiem relacje oparte na zaufaniu, współpracować z innymi grupami zaangażowanymi w proces, takimi jak służby wsparcia i ochrony dzieci, policja, sędziowie, prokuratorzy, adwokaci oraz rodzice lub opiekunowie. Obowiązkiem tej osoby jest także zapewnienie, że rodzice, rodzice zastępczy i pracownicy placówek opiekuńczych są odpowiednio informowani o najważniejszych etapach i kwestiach, aby móc służyć dzieciom wsparciem i informacjami.

Jeśli nie ma możliwości wyznaczenia jednej osoby, państwa członkowskie UE powinny zadbać o to, by różne podmioty odpowiedzialne za informowanie dzieci skutecznie koordynowały swoje działania.

Prawo do ochrony i prywatności

Ochrona dzieci biorących udział w postępowaniach sądowych oraz zachęcanie ich do aktywnego udziału w takich postępowaniach stanowi jeden z priorytetów wyznaczonych w normach międzynarodowych. Aby zapewnić dzieciom możliwość pełnego i skutecznego udziału w postępowaniach oraz aby unikać ryzyka ponownego przeżycia traumy, postępowanie musi być prowadzone w bezpiecznym środowisku, gwarantującym dziecku odpowiedni poziom ochrony. Jednym z jego aspektów jest zapewnienie dziecku ochrony prywatności i poufności informacji.

Wsparcie i ochrona dzieci

W większości krajów więcej dzieci uczestniczących w postępowaniach karnych niż cywilnych zgłosiło, że otrzymały wsparcie i ochronę. Niektóre stwierdziły, że w postępowaniu karnym wsparcie polega zarówno na poświęcaniu dziecku czasu i uwagi, jak i przekazywaniu informacji. Inne uznały, że w obu rodzajach postępowań wsparcie nie było udzielane w sposób ciągły ani na wszystkich etapach postępowania, i że często zależało ono od inicjatywy ich rodziców.

Opinia FRA 20

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE muszą zadbać o to, by dzieci zawsze traktowano jak osoby wymagające specjalnej ochrony, biorąc pod uwagę ich wiek, stopień dojrzałości, umiejętności poznawcze i ewentualne trudności komunikacyjne.

Państwa członkowskie powinny zapewnić odpowiednie wsparcie i ochronę o zinstytucjonalizowanym charakterze, dostępne na wszystkich etapach postępowania i dla wszystkich dzieci, niezależnie od miejsca ich pobytu, również na obszarach wiejskich. Szczególne wsparcie należy zapewnić dzieciom znajdującym się w trudnej sytuacji, tj. niepełnosprawnym, mającym status migrantów lub przebywającym w rodzinach zastępczych lub alternatywnych ośrodkach opieki. Wsparcie może obejmować udostępnienie usług tłumacza, psychologa oraz odpowiednio wykwalifikowanych specjalistów, którzy są w stanie zidentyfikować specyficzne potrzeby dzieci i reagować na nie.

Opinia FRA 21

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny zapewnić, że systemy ochrony dzieci są oparte na zintegrowanym i ukierunkowanym podejściu, uwzględniającym nie tylko specjalne potrzeby dzieci w ogóle, lecz także wszelkie inne okoliczności, w tym przypadki dzieci będących ofiarami lub świadkami przemocy seksualnej lub przemocy w rodzinie, dzieci niepełnosprawnych lub posiadających status migrantów.

Ustanowienie gwarancji proceduralnych w celu zapewnienia dzieciom ochrony

W krajowych ramach prawnych przewidziano szereg środków ochronnych stosowanych w trakcie rozpraw sądowych. Należy do nich nieobecność pozwanych/oskarżonych na sali sądowej i rejestrowanie przy użyciu kamery wideo przestępstwa przed rozprawą, składanie zeznań na odległość oraz stosowanie zasłon podczas rozpraw, by nie eksponować dzieci na widok pozwanych/oskarżonych. W praktyce ze środków tych korzysta się w niewystarczającym stopniu, a stosowanie ich często zależy od uznania sędziów. Dzieci opisały przypadki, w których nie zapewniono im należytej ochrony i bezpieczeństwa.

Ustawodawstwo państw członkowskich w sprawie środków ochronnych wobec pokrzywdzonych dzieci (na przykład korzystanie z nagrań wideo lub ze wsparcia osoby trzeciej w trakcie postępowania) nie zawsze obejmuje także małoletnich świadków. W kilku państwach członkowskich tego rodzaju zabezpieczenia są dostępne tylko dla świadków do pewnego wieku. Na przykład w Finlandii dzieci w wieku do lat 15 są z reguły przesłuchiwane przed rozprawą i w przyjaznych im placówkach. Kiedy ukończą 15 lat (nawet jeśli ma to miejsce podczas postępowania sądowego), są przesłuchiwane na salach sądowych, tak jak dorośli.

Dzieci wyraźnie wskazały, co zwiększyłoby ich poczucie bezpieczeństwa. Sugestie te trzeba wziąć pod uwagę przy opracowywaniu środków ochronnych. Należy do nich przekazywanie dzieciom informacji o obecności pozwanego/oskarżonego i o innych aspektach postępowania, umożliwienie im podjęcia decyzji o tym, czy ktoś będzie towarzyszył im podczas przesłuchań, zapewnienie przyjaznych dzieciom warunków, stosowanie technik przesłuchiwania uwzględniających specyficzne potrzeby dziecka oraz uwzględnianie opinii dzieci w procesie wymiany informacji.

Opinia FRA 22

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny wprowadzić zabezpieczenia proceduralne i monitorować ich wdrażanie, aby wszystkie dzieci biorące udział w postępowaniach sądowych były chronione przed krzywdą, ryzykiem ponownego przeżycia traumy, wtórną wiktyimizacją i identyfikacją przed, w trakcie i po zakończeniu postępowania. Stosując środki ochronne, pracownicy wymiaru sprawiedliwości powinni uwzględnić propozycje dzieci. Należy zapewnić równy dostęp do gwarancji proceduralnych wszystkim dzieciom, niezależnie od ich wieku i roli w postępowaniu. Zabezpieczenia proceduralne obowiązujące w stosunku do małoletnich ofiar należy rozszerzyć na małoletnich świadków w postępowaniu karnym oraz wszystkie dzieci uczestniczące w postępowaniu cywilnym.

Wiele dzieci zgłosiło, że zarówno w postępowaniach karnych, jak i cywilnych, były zmuszone spotykać pozwanych/oskarżonych ze względu na brak wystarczających gwarancji proceduralnych. Stresujące dzieci spotkania z oskarżonymi i ich rodzinami, które często mają miejsce przed lub po rozprawie ze względu na brak przyjaznych im poczekalni, są tym, czego dzieci obawiają się najbardziej. Na poczucie bezpieczeństwa dzieci negatywnie wpływa brak oddzielnych wejść i/lub niezadowolający układ przestrzenny budynków sądowych i niewystarczające zabezpieczenia, co uniemożliwia koordynację obecności stron postępowania i sprawia, że dzieci narażone są na spotkania z pozwanymi/oskarżonymi. Dzieci przeraża również niewłaściwe zachowanie pracowników, onieśmielające otoczenie, ogólny brak poufności i udostępnianie informacji bez ich zgody.

„Widziałam go w sądzie, kilka razy. Czasami nie byłam w stanie zrobić kroku do przodu, stałam jak skamieniała z przerażenia”. (Polska, kobieta, 18 lat, świadek i ofiara, sprawa dotycząca wykorzystania seksualnego)

„Musiałam czekać przed salą rozpraw na ławce. Przez cały czas bałam się, że ktoś wyjdzie z sali sądowej. Każdy może przecież opuścić salę w dowolnym momencie. To dlatego siedziałam w kącie, albo chodziłam po korytarzu... Mój biologiczny ojciec przyszedł ze wszystkimi swoimi ludźmi, którzy stali w całym korytarzu. Musiałam... sędzia mnie przeprowadził, musiałam przejść pośród wszystkich tych ludzi i to było naprawdę... aż dotarliśmy do sali rozpraw. Sędzia też uznał, że to nie było w porządku”. (Niemcy, dziewczynka, 14 lat, strona, sprawa dotycząca prawa do opieki)

Przestrzeganie prawa dziecka do prywatności i poufności informacji

Prawodawstwo UE nakłada na państwa członkowskie obowiązek zapewnienia ochrony prywatności, tożsamości i wizerunku małoletnich ofiar i zapobiegania publicznemu rozpowszechnianiu wszelkich informacji, które mogłyby doprowadzić do ich identyfikacji. Rozporządzenie ogólne w sprawie ochrony danych wymaga zgody rodziców dzieci w wieku do 16 lat oraz zgody dzieci, które ukończyły 16 lat, na gromadzenie ich danych osobowych. Krajowe ramy prawne wymagają zatem wdrożenia środków ochrony tożsamości i prywatności dzieci biorących udział w postępowaniach karnych. W postępowaniach cywilnych zakres ochrony prywatności zależy od obszaru prawa cywilnego, którego dotyczy dana sprawa, a także od roli dziecka w postępowaniu. Wprowadzone w trzech krajach środki samoregulacyjne zapewniają poufność danych osobowych dzieci oraz chronią je przed ujawnieniem mediom i ogółowi społeczeństwa.

Opinia FRA 23

Państwa członkowskie UE powinny wprowadzić środki umożliwiające dzieciom unikanie kontaktu z pozwanymi/oskarżonymi oraz wszelkimi innymi osobami, które dziecko może postrzegać jako zagrożenie. Do środków tych należy korzystanie z połączeń wideo na żywo, stosowanie zasłon chroniących dzieci przed widokiem pozwanych/oskarżonych lub zapewnienie nieobecności pozwanych/oskarżonych na sali sądowej podczas przesłuchań dzieci. Państwa członkowskie i, w stosownych przypadkach, UE powinny zadbać o przyjazne dziecko otoczenie na wszystkich etapach postępowania, a budynki sądów i komisariaty należy wyposażyć w odpowiednie, dostosowane do potrzeb dzieci poczekalnie i oddzielne wejścia. Mają one służyć ochronie dzieci przed spotkaniami z domniemanymi sprawcami lub członkami rodziny, z którymi pozostają w konflikcie, a także zapewnić im należyte warunki, kiedy oczekują na złożenie wyjaśnień lub biorą udział w kilku postępowaniach.

Dzieci obawiają się niewystarczającej ochrony danych związanych z ich uczestnictwem w postępowaniach sądowych. Niepokoi je myśl o tym, że szczegóły dotyczące sprawy i postępowania mogłyby zostać upublicznione. Kilkoro dzieci zgłosiło, że szczegóły dotyczące sprawy sądowej trafiły do ich szkół, społeczności i dzielnic. Dręczy je myśl o tym, że osoby z ich otoczenia mogą dowiedzieć się o ich roli w postępowaniu, o ich sytuacji rodzinnej lub orzeczeniu sądu. Część dzieci była napiętnowana

i narażana na przykrości ze strony rówieśników lub lokalnej społeczności w związku z informacjami ujawnionymi przez nauczycieli, rodziców, krewnych, pracowników wymiaru sprawiedliwości lub media.

Dzieci zgłosiły zarazem nieliczne przypadki naruszenia ich prawa do ochrony danych osobowych w związku z publikacją informacji na temat ich spraw sądowych w mediach. Rodzice kilkorga dzieci wzięli udział w programach telewizyjnych, w których ujawnili pewne informacje na temat postępowań sądowych dotyczących przypadków wykorzystywania seksualnego. Zgłoszono też przypadki, w których media opublikowały pewne informacje i ujawniły ich tożsamość bez ich zgody. Z drugiej strony, część dzieci biorących udział w badaniu zasugerowała również, że nagłaśnianie podobnych spraw przez media oraz podnoszenie świadomości społecznej na temat tego rodzaju zjawisk mogłyby przynieść pozytywne skutki.

Opinia FRA 24

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny wprowadzić odpowiednie przepisy i środki ochrony tożsamości oraz prywatności dzieci biorących udział w postępowaniach sądowych, na przykład poprzez prowadzenie rozpraw za zamkniętymi drzwiami lub korzystanie z transmisji wideo na żywo lub nagrywanie zeznań przed rozprawą. Należy podjąć odpowiednie kroki, by danym osobowym dzieci zapewnić poufność oraz by uniemożliwić dostęp do nich mediom i ogółowi społeczeństwa. Nagrania muszą być bezpiecznie przechowywane, a tożsamość dzieci w internecie chroniona, niezależnie od rodzaju postępowania i roli dziecka. Dane osobowe powinny być udostępniane i przekazywane tylko wtedy, gdy jest to absolutnie niezbędne; zawsze należy brać przy tym pod uwagę najlepszy interes i opinię dziecka.

Zakaz dyskryminacji

Zgodnie z treścią dyrektywy o prawach ofiar, prawa te stosuje się w sposób niedyskryminujący, a państwa członkowskie dbają, by ofiary były uznawane i by traktowano je w sposób „zindywidualizowany” we wszelkich kontaktach ze służbami wsparcia ofiar lub właściwymi organami działającymi w ramach postępowania karnego. Osoby zawodowo związane z wymiarem sprawiedliwości wykazały zróżnicowany poziom świadomości i zrozumienia potrzeby zapewnienia dzieciom dostępu do specjalistycznych służb z uwzględnieniem ich pochodzenia etnicznego lub narodowego, płci,

niepełnosprawności itd. W niektórych państwach członkowskich objętych badaniem respondenci koncentrowali się bardziej na dyskryminacji romskich dzieci biorących udział w postępowaniach sądowych, natomiast w innych położono nacisk na dzieci niepełnosprawne, cudzoziemców lub ofiary międzynarodowego handlu ludźmi. Biorący udział w badaniu specjaliści wyrażali obawy, że w związku z brakiem doświadczenia świadczone przez nich usługi były niedostępne dla pewnych grup społecznych. W niektórych państwach członkowskich wskazywano na kilka pozytywnych inicjatyw. Należy do nich tłumaczenie przyjaznych dzieciom materiałów informacyjnych na kilka języków w Zjednoczonym Królestwie, przesłuchiwanie dziewcząt, które są ofiarami przemocy seksualnej, przez policjantki, zapewnienie usług tłumaczy, w tym tłumaczy języka migowego, oraz przekazywanie wytycznych dotyczących metod przesłuchiwania osób niepełnosprawnych intelektualnie przez prokuratorów.

Dzieci nie podkreślały w rozmowach problemu dyskryminacji. Przeciwnie, wielokrotnie stwierdzały, że były traktowane sprawiedliwie i z szacunkiem. Co więcej, wiele dzieci wskazywało na „pozytywną dyskryminację” i lepsze traktowanie ze względu na swój wiek. Kilkoro z nich wskazywało jednak na dyskryminację ze względu na wiek. Na niesprawiedliwe traktowanie ze względu na wiek skarżyły się głównie te dzieci, które uczestniczyły w postępowaniach cywilnych.

„Zdałam sobie sprawę, że z wiekiem moje wybory były coraz bardziej szanowane. Niezależnie od tego, czy dziecko ma 5, 10 czy 15 lat, jego opinie są tak samo ważne”. (Francja, dziewczyna, 17 lat (przesłuchiwana wielokrotnie od 6. do 17. roku życia), strona, niewydolność wychowawcza)

Punkt zwrotny następuje zazwyczaj około 14. roku życia. Dzieci do 14. roku życia twierdzą, że są traktowane inaczej ze względu na wiek; uważają, że nie traktuje się ich poważnie i nie bierze pod uwagę ich wypowiedzi, opinii, pragnień i uczuć. Uważają, że dorośli mają lepszy dostęp do wymiaru sprawiedliwości i mogą z większą swobodą uczestniczyć w postępowaniach, ponieważ są w stanie dobitniej wyrażać swoje opinie. Niektóre dzieci uzasadniały to stwierdzenie, porównując sposób, w jaki były traktowane w młodszym wieku, ze swoimi późniejszymi doświadczeniami. Uważają, że z wiekiem ich udział stawał się pełniejszy, ponieważ były w stanie precyzyjniej wyrażać swoje uczucia, a przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości uważniej ich słuchali. Niemniej jednak wiele ankietowanych dzieci, również tych powyżej 14. roku życia, stwierdza, że traktowano je albo jak dorosłych, albo zbyt protekcyjnie, nie biorąc pod uwagę stopnia ich dojrzałości. Sygnalizowano także przypadki dyskryminacji ze względu na pochodzenie

społeczne, płęć, rolę w postępowaniu lub pochodzenie etniczne, ale było ich mniej. Na przykład dzieci romskie zgłaszały przypadki niesprawiedliwego traktowania w Hiszpanii i Bułgarii, podobnie jak rosyjskojęzyczne dzieci w Estonii, a także francuskie dzieci należące do mniejszości rasowych lub etnicznych.

Przeprowadzający wywiad: „Czy był tam ktoś, kto mówił w twoim języku?”.

Dziecko: „Nie, nie było. To byli Bułgarzy”. (Bułgaria, chłopiec, 14 lat, świadek, sprawa dotycząca morderstwa)

Opinia FRA 25

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny zadbać o to, by gwarancje proceduralne obejmowały środki zapobiegania dyskryminacji, i upewnić się, że odpowiednie służby biorą pod uwagę specyficzne potrzeby dzieci. Informacje muszą być przekazywane w języku, który dzieci są w stanie zrozumieć, w ich języku ojczystym lub z uwzględnieniem barier językowych napotykanych przez dzieci niepełnosprawne. Specjaliści powinni otrzymać wystarczające wsparcie, korzystając z porad i szkoleń, by móc uwzględnić różnicowane potrzeby dzieci, a jeżeli nie jest to możliwe, powinni kierować dzieci do odpowiednich służb.

Opinia FRA 26

Państwa członkowskie UE powinny zwrócić szczególną uwagę na ułatwianie dostępu do wymiaru sprawiedliwości oraz zapewnianie niezbędnej pomocy prawnej, zastępstwo procesowe i wsparcie dla dzieci w szczególnie trudnej sytuacji, z uwzględnieniem potrzeb w zakresie tłumaczeń pisemnych i ustnych oraz wszelkich barier, związanych m.in. z upośledzeniem fizycznym lub innym. Należy dołożyć wszelkich starań, by ułatwić dostęp do wymiaru sprawiedliwości dzieciom w szczególnie trudnej sytuacji, takim jak dzieci żyjące w ubóstwie, dzieci romskie i uchodźcy, ubiegający się o azyl lub dzieci migrantów oddzielone od rodziny, zwracając szczególną uwagę na dzieci, które padły ofiarą dyskryminacji, takie jak ofiary przestępstw z nienawiści. Dane dotyczące dostępu dzieci do wymiaru sprawiedliwości powinny być udostępnione wszystkim dzieciom, z podziałem na grupy.

Zasada nadrzędnego interesu dziecka

Zarówno w Karcie praw podstawowych, jak i w przepisach prawa wtórnego UE wskazano na interesy dziecka jako wartość nadrzędną, a koncepcja ta jest osadzona w ramach normatywnych większości państw członkowskich UE. Pomimo to, większość respondentów uważa to pojęcie za skomplikowane i niejasne, przedmiot potencjalnie niespójnych interpretacji. Wskazują także, że brakuje im narzędzi służących identyfikacji, ocenie i przekazywaniu informacji na temat sposobów najlepszego zabezpieczenia interesów dziecka.

Uczestniczące w badaniu dzieci miały trudności z zrozumieniem koncepcji „najlepszego zabezpieczenia interesów”; niektóre z nich były w stanie wypowiedzieć się na ten temat dopiero, gdy wyjaśniono im znaczenie tego pojęcia. Połowa dzieci, zarówno w postępowaniach cywilnych, jak i karnych, stwierdziła, że należycie zadbano o ich interesy. Na ogół oznaczało to, że wyrok był zgodny z ich oczekiwaniami i że oceniły postępowanie sądowe jako sprawiedliwe, przejrzyste i przyjazne dziecku. W przypadku postępowań w sprawach karnych oznaczało to przede wszystkim, że oskarżeni zostali ukarani więzieniem, że wyroki nie były zbyt łagodne, a dzieci nie miały poczucia, że prawa oskarżonego traktowano priorytetowo w stosunku do ich praw. Tym, co w postępowaniach cywilnych dzieci uznały za sprzeczne z ich interesem, było znaczenie, jakie przypisano prawom ich rodziców w sprawach o przyznanie prawa do opieki, i poczucie, że ich opinii nie uwzględniono w sposób wystarczający w kwestiach związanych z rodziną zastępczą lub instytucjonalną. Dzieci biorące udział w sprawach dotyczących umieszczenia w placówkach opieki stwierdzały, że orzeczenia wydano w ich najlepszym interesie, gdy nie zostały oddzielone od swoich rodziców. Niemniej jednak, w tym ostatnim przypadku, dzieci przyznawały także, że gdyby specjaliści wyjaśnili im orzeczenia i wytłumaczyli, dlaczego wydano je w ich najlepszym interesie, ich opinie mogłyby się zmienić.

Przeprowadzający wywiad: „Czy decyzja sądu o tym, gdzie będziesz, z kim będziesz mieszkał, została podjęta w twoim najlepszym interesie?”.

Dziecko: „Tak, ponieważ zdarza się, że dzieci chcą wrócić do domu, ale nie mogą, bo ich rodzice nadużywają alkoholu lub biją je. W tym przypadku lepiej jest, kiedy trafiają do ośrodka, bo nikt tam nie pije i nie są bite”. (Polska, chłopiec, 11 lat, strona, sprawa dotycząca umieszczenia w placówce opiekuńczej)

Opinia FRA 27

Aby zapewnić jak najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka, państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE muszą wprowadzić w prawodawstwie jasne kryteria służące identyfikacji i ocenie najlepszych interesów dziecka, z uwzględnieniem ich poglądów, tożsamości, ochrony, bezpieczeństwa i wszelkich okoliczności składających się na ich trudną sytuację. Zasada nadrzędnego interesu dziecka musi być powszechnie przestrzegana. Ustalenie, co leży w najlepszym interesie dziecka, jest złożonym procesem, w który należy zaangażować specjalistów z kilku obszarów. W przepisach prawnych należy także wprowadzić wymóg opisania, w jaki sposób dokonano oceny najlepszego interesu dziecka. Należy opracować zasady, wytyczne i protokoły oceny. Specjaliści powinni zadbać o to, by dzieci zrozumiały pojęcie swojego najlepszego interesu, szczególnie wtedy, kiedy wyjaśniają im proces i wyniki postępowania.

Szkolenie specjalistów

Obowiązek szkolenia osób, które pracują z ofiarami lub potencjalnymi ofiarami, wynika z przepisów wtórnego prawa karnego UE. Dyrektywa o prawach ofiar rozciąga wymóg organizacji szkoleń na różne grupy praktyków, w tym na funkcjonariuszy policji, przedstawicieli zawodów prawniczych oraz służby wspierania ofiar, aby umożliwić im rozpoznanie ofiar i traktowanie ich z szacunkiem, w sposób profesjonalny i niedyskryminacyjny.

Z badań wynika, że specjalistom we wszystkich obszarach systemu sądownictwa brakuje odpowiedniego przygotowania i przeszkolenia do pracy z dziećmi. Twierdzą, że prawnicy powinni brać udział w szkoleniach na temat interakcji z dziećmi, a pracowników opieki społecznej należy przeszkolić w zakresie dotyczących dzieci przepisów prawa. Specjaliści uważają, że dostęp do szkoleń pozostaje ograniczony, a korzystanie z nich jest dobrowolne. Często napotykanymi przeszkodami utrudniającymi udział w programach szkoleniowych są ograniczenia czasowe i brak środków. Zredukowano budżety na szkolenia, a w wielu przypadkach uczestnictwo w nich zależy od tego, czy są one bezpłatne.

Nawet jeśli zadbano o wprowadzenie innych zabezpieczeń i gwarancji, brak odpowiedniego przygotowania i przeszkolenia do pracy z dziećmi często skutkuje nieodpowiednimi praktykami i może powodować u dzieci szkody emocjonalne i fizyczne. Nie pozostaje również bez wpływu na przestrzeganie praw dzieci w trakcie postępowania sądowego. Respondenci oceniają zachowanie specjalistów wobec dzieci zdecydowanie bardziej pozytywnie, kiedy osoby te uczestniczyły w odpowiednich szkoleniach. Na przykład, pracownicy opieki społecznej w Finlandii uznali, że policjanci, którzy przeszli obowiązkowe szkolenia w zakresie przesłuchiwania dzieci, są zdecydowanie bardziej kompetentni. Specjaliści wskazują również, że dzięki szkoleniom zdobywają nowe umiejętności i wiedzę na temat technik prowadzenia przesłuchań. Również dzieci pozytywniej oceniają specjalistów należących do grup częściej korzystających z systematycznych szkoleń. Na przykład mają lepszą opinię na temat kompetencji pracowników opieki społecznej, częściej dysponujących odpowiednim przygotowaniem i doświadczeniem zawodowym, niż przedstawiciele zawodów prawniczych, którzy rzadko mają doświadczenie w pracy z dziećmi.

W ogólnym ujęciu, specjaliści powinni zostać przeszkoleni i muszą być wrażliwi na potrzeby dzieci, a także rozumieć ich uczucia i pragnienia. Specjaliści powinni umożliwić dzieciom dokonywanie świadomych wyborów dotyczących dostępnych gwarancji proceduralnych.

Opinia FRA 28

Państwa członkowskie UE powinny zadbać o to, by wszyscy pracownicy mający kontakt z dziećmi zostali przeszkoleni w zakresie praw dziecka, przyjaznego dzieciom języka i komunikacji werbalnej i niewerbalnej, rozwoju dziecka oraz przepisów prawa karnego i cywilnego dotyczących dzieci. Dzięki szkoleniom dotyczącym rozpoznawania poszczególnych potrzeb dzieci należących do różnych grup wiekowych mogą się do nich odnieść i komunikować się z dziećmi w odpowiedni sposób. Należy propagować ideę ogólnych i specjalistycznych szkoleń dla sędziów i prokuratorów. Szkolenia powinny być obowiązkowe dla osób wchodzących w bezpośredni kontakt z dziećmi, tj. policjantów i pracowników sądu. Należy opracować specjalne moduły szkoleniowe skierowane do poszczególnych grup specjalistów, w zależności od pełnionych przez nich funkcji.

Opinia FRA 29

Państwa członkowskie UE powinny zadbać o to, by dzieci przesłuchiwane były przez wykwalifikowanych specjalistów, a szkolenia dotyczące przesłuchań dzieci były obowiązkowe i organizowane w sposób ciągły. Wiąże się to ze zwiększeniem liczby i dostępności szkoleń, liczby specjalistów przeszkolonych w zakresie przesłuchiwania dzieci oraz z obecnością wyspecjalizowanych, przeszkolonych specjalistów w trakcie przesłuchań. Osoby przesłuchujące dzieci muszą być odpowiednio przeszkolone w zakresie technik zadawania pytań, obowiązujących wytycznych w sprawie przesłuchiwania dzieci, a także przepisów prawnych.

Opinia FRA 30

Państwa członkowskie UE powinny zadbać o to, by wszystkie osoby mające kontakt z dziećmi były przeszkolone w zakresie odpowiedniego pod względem treści i formy informowania dzieci, wyjaśniania im wszystkich aspektów postępowania w sposób przystępny, a także upewniania się, że rozumiały przekazane im informacje. Powinno to również ułatwić dzieciom podejmowanie świadomych decyzji dotyczących ich udziału w postępowaniu sądowym.

Opinia FRA 31

Państwa członkowskie UE powinny zadbać o organizację szkoleń na szczeblu krajowym, aby zapewnić wszystkim równe szanse dostępu do nich, a przez to uniknąć powstawania różnic w traktowaniu dzieci w zależności od ich miejsca zamieszkania. Szkolenie powinno być uzupełnione odpowiednim nadzorem i multidyscyplinarną wymianą praktyk pośród pracowników różnych służb. Dodatkowo, UE powinna wprowadzić zachęty w zakresie szkolenia specjalistów, promując wymiany obiecujących praktyk w państwach członkowskich i pomiędzy nimi, a także opracowanie modułów szkoleniowych na poziomie UE.

Współpraca multidyscyplinarna

Specjaliści twierdzą, że w procesie tworzenia wymiaru sprawiedliwości przyjaznego dzieciom kluczowe znaczenie ma współpraca specjalistów reprezentujących różne obszary i koordynacja prowadzonych przez nich działań na wszystkich etapach postępowania. Kiedy specjaliści współpracują w określonej sprawie, dzieci są lepiej przygotowane, poinformowane i skuteczniej udziela się im wsparcia, co sprawia, że ich udział w postępowaniach sądowych jest ułatwiony i że zapewnia się im lepszą ochronę.

Respondenci uważają, że brakuje mechanizmów koordynacji działań prowadzonych przez specjalistów. Powoduje to opóźnienia w postępowaniach i brak harmonizacji praktyk. Większość respondentów uważa, że opracowanie procedur operacyjnych mogłyby poprawić koordynację. Specjaliści pozytywnie ocenili takie praktyki, jak ustanowienie opiekunów działających w tandemach w Finlandii i Zjednoczonym Królestwie, specjalistyczne, interdyscyplinarne zespoły medyczne w Chorwacji, Francji i Hiszpanii, a także formalne modele współpracy multidyscyplinarnej, takie jak model monachijski w Niemczech.

Odpowiedzi udzielone przez dzieci potwierdzają rekomendacje pracowników dotyczące promowania koordynacji, która przyczynia się do łagodzenia ewentualnych negatywnych skutków dla dzieci, takich jak wielokrotne przesłuchania, brak gwarancji proceduralnych i informacji.

Opinia FRA 32

Państwa członkowskie UE oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny zadbać o to, by stowarzyszenia zawodowe oraz inne zainteresowane podmioty instytucjonalne wspierały współpracę i interdyscyplinarne podejście. Należy także promować wprowadzanie standardowych procedur operacyjnych wśród specjalistów, ponieważ ułatwiają one współpracę.

Dostępność zasobów

Specjaliści wielokrotnie zauważali, że przydzielane zasoby ludzkie i finansowe są niewystarczające. Sędziowie i pracownicy socjalni są przeciążeni pracą i dotkliwie odczuwa się braki personelu. Biorąc pod uwagę obciążenie pracą i potrzeby dzieci biorących udział w postępowaniach, dostępne zasoby są niewystarczające. Nawet w krajach o solidnych z pozoru ramach prawnych politykę oszczędnościową postrzega się jako potencjalne zagrożenie dla wdrażania przewidzianych w ustawodawstwie środków, które leżą u podstaw dobrych praktyk. Na potrzebę dostępu do odpowiednich zasobów (i ich brak) wskazało niewiele ankietowanych dzieci, które stwierdziły, że otrzymały odpowiednie materiały informacyjne i były przesłuchiwane w miejscach przyjaznych dzieciom. Nie można przecenić znaczenia odpowiedniego zachowania specjalistów, uwzględniającego specyficzne potrzeby dzieci.

Opinia FRA 33

Państwa członkowskie oraz, w stosownych przypadkach, UE powinny zapewnić odpowiednie środki, które umożliwią zaspokojenie potrzeb dziecka, zarówno pod względem treści, jak i czasu, we wszystkich rodzajach postępowań sądowych. Zasoby ludzkie i finansowe muszą być odpowiednio rozdzielane, aby miejsca, w których przeprowadza się przesłuchania, były wyposażone w urządzenia nagrywające, a także w celu opracowania i rozpowszechnienia wytycznych i protokołów oraz przyjaznych dzieciom materiałów informacyjnych. Koszty z tym związane można obniżyć dzięki regionalnym wymianom opracowywanych materiałów lub korzystanie z odpowiednio przygotowanych placówek przez różne służby. Potrzebne są dodatkowe środki finansowe, aby zapewnić dostęp do usługi wsparcia i szkoleń, promować podejście multidyscyplinarne oraz koordynację działań poszczególnych służb.

Każdego roku w postępowaniach sądowych w całej Unii Europejskiej (UE) uczestniczy około 2,5 miliona dzieci, których rodzice się rozwodzą lub które są ofiarami lub świadkami przestępstw. Chociaż ich skuteczny udział w takich postępowaniach jest niezbędny dla poprawnego funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości, traktowanie dzieci w systemie wymiaru sprawiedliwości pozostaje problemem. Europejska Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej (FRA) bada, w jakim stopniu prawa dziecka do bycia wysłuchanym, do informacji, ochrony i niedyskryminacji są przestrzegane w praktyce. Badanie oparto na wywiadach ze specjalistami i dziećmi uczestniczącymi w postępowaniach sądowych. W pierwszym sprawozdaniu zaprezentowano opinie specjalistów. Niniejsze opracowanie powstało w oparciu o informacje przekazane przez dzieci, które przedstawiły swoje poglądy na temat czynników utrudniających ich pełny udział w postępowaniach sądowych oraz rozwiązań, które mogą pomóc w przezwycięzeniu tych barier. Podobnie jak w przypadku pierwszego sprawozdania, rozmowy przeprowadzone z dziećmi wskazują, że uczynienie wymiaru sprawiedliwości w UE prawdziwie przyjaznym dzieciom będzie wymagało wielu zmian.

Dodatkowe informacje:

Pełne sprawozdanie zatytułowane *Child-friendly justice – Perspectives and experiences of children involved in judicial proceedings as victims, witnesses or parties in nine EU Member States* – zob. <http://fra.europa.eu/en/publication/2017/child-friendly-justice-childrens-view>

Inne ważne publikacje na ten temat:

- FRA (2015), *Child-friendly justice – Perspectives and experiences of professionals on children’s participation in civil and criminal judicial proceedings in 10 EU Member States*, Luksemburg, Urząd Publikacji, <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/child-friendly-justice-perspectives-and-experiences-professionals-childrens>, oraz jego podsumowanie, <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/child-friendly-justice-perspectives-and-experiences-professionals-summary> (dostępne w 24 językach UE)
- FRA-ECtHR (2016), *Handbook on European law relating to the rights of the child*, Luksemburg, Urząd Publikacji, <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/handbook-european-law-child-rights> (dostępne w 22 językach)
- FRA (2015), *Ofiary przestępstw w UE: zakres i charakter wsparcia dla ofiar przestępstw*, Luksemburg, Urząd Publikacji, <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/victims-crime-eu-extent-and-nature-support-victims>
- FRA (2015), *Przemoc wobec dzieci niepełnosprawnych: prawodawstwo, polityki i programy w UE*, Luksemburg, Urząd Publikacji, <http://fra.europa.eu/en/publication/2015/children-disabilities-violence>, i jego podsumowanie <http://fra.europa.eu/en/violence-children-disabilities-eu-summary> (dostępne w 24 językach)
- FRA (2014), *Opieka nad dziećmi pozbawionymi opieki rodzicielskiej. Podręcznik służący wzmocnieniu systemów opieki w celu uwzględnienia szczególnych potrzeb dzieci będących ofiarami handlu ludźmi*, Luksemburg, Urząd Publikacji, <http://fra.europa.eu/en/publication/2014/guardianship-children-deprived-parental-care-handbook-reinforce-guardianship> (dostępne w 23 językach)
- FRA (2013), *Child rights indicators in the field of family justice*, dokument informacyjny, <http://fra.europa.eu/sites/default/files/child-friendly-justice-indicators-v1-o.pdf>

Przegląd działań FRA w dziedzinie praw dziecka, zob. <http://fra.europa.eu/en/theme/rights-child>.

Urząd Publikacji

© Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, 2017
Ilustracje: © FRA

FRA – AGENCJA PRAW PODSTAWOWYCH UNII EUROPEJSKIEJ

Schwarzenbergplatz 11 – 1040 Wiedeń – Austria
Tel.: +43 158030-0 – Faks: +43 158030-699
fra.europa.eu – info@fra.europa.eu
[facebook.com/fundamentalrights](https://www.facebook.com/fundamentalrights)
[linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency](https://www.linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency)
twitter.com/EURightsAgency

Print: ISBN 978-92-9491-477-4, doi:10.2811/0384
PDF: ISBN 978-92-9491-478-1, doi:10.2811/2347